

Napuštanje sela i poljoprivrede i izmjene u strukturi individualnih gazdinstava u Crnoj Gori

Dr Žarko Kalezić

Promjene socijalno-ekonomske strukture seoskog stanovništva Crne Gore posljedica su izmjena nastalih u strukturi privrednih djelatnosti. One su takođe i odraz stepena razvijenosti crnogorske privrede. Intenzivan poslijeratni privredni razvitak Crne Gore odvijao se u uslovima nepovoljne agrarne strukture. Razvoj industrije pokrenuo je značajne kontingente stanovništva iz selâ u gradove. Time je počeo proces raspadanja naturalnog i autarkičnog sela, koji je praćen raznim oblicima socijalno-ekonomske diferencijacije gazdinstava. Smanjenje poljoprivrednog stanovništva i poljoprivredne radne snage uslovalo je stalno povećanje poljoprivredne proizvodnje, produktivnosti i dohotka. Dakle, migracija stanovništva iz poljoprivrede u nepoljoprivredne djelatnosti predstavlja najznačajniji fenomen poslijeratne društveno-ekonomske transformacije poljoprivrede i sela u Crnoj Gori.

Razlozi za odlazak iz poljoprivrede i sela i uključivanje u nepoljoprivredne djelatnosti višestruki su. No mi ćemo navesti one najbitnije.

— U nepoljoprivrednoj se proizvodnji može postići veća produktivnost rada, a samim time viši i stabilniji dohodak. Bez obzira da li se radi o radno-intenzivnoj ili kapitalno-intenzivnoj privrednoj djelatnosti, društvo obezbjeđuje potrebna sredstva za proizvodnju i druge uslove rada koji zaposlenome omogućavaju permanentno radno angažiranje. Međutim, takvih mogućnosti na individualnom poljoprivrednom posjedu u većini slučajeva nema.

— U nepoljoprivrednim se djelatnostima uz stalan dohodak ostvaruje i veća egzistencijalna sigurnost. Naprotiv, u poljoprivrednoj proizvodnji na individualnom posjedu, koji je podložan znatnom uticaju spoljnih faktora, postoji neizvjesnost kako u pogledu nivoa proizvodnje tako i u pogledu cijena po kojima će se plasirati proizvodi. To dovodi do znatnih oscilacija u visini ostvarenog dohotka. Radi toga je u poljoprivrednika prisutna zabrinutost za materijalno obezbjeđenje egzistencije.

— Uključivanjem u radni odnos individualni poljoprivredni proizvođač stiče pravo na zdravstvenu zaštitu (sebe i svoje porodice), kao i uslove za penziju. To čini značajan elemenat njegove socijalne sigurnosti.

— U gradu su daleko veće mogućnosti za školovanje djece, za bogatiji život, za potpuniju zdravstvenu njegu, a postoje i druge prednosti, što predstavlja značajne motive za odlazak iz sela, pogotovo omladine.

Međutim, napuštanje poljoprivrede i uključivanje u nepoljoprivredne djelatnosti ne znači i napuštanje rodnog ognjišta. Otuda se u selu javljaju nove kategorije domaćinstava, kao što su mješovita, tj. nepoljoprivredno-poljoprivredna domaćinstva.

Za analizu migracionih kretanja seoskog stanovništva najznačajnija su ona istraživanja koja su vezana za proces potpunog napuštanja sela, te ona koja se odnose na pojavu napuštanja poljoprivrede uz ostanak na posjedu.¹

NAPUŠTANJE SELA

Jedna od osnovnih karakteristika društveno-ekonomskog razvoja Crne Gore počev od XIX vijeka jeste iseljavanje crnogorskog stanovništva u druge krajeve Jugoslavije i druge države. Relativna oskudnost podataka smanjuje mogućnost izvođenja potpunijih zaključaka o ovome obliku kretanja crnogorskog stanovništva. Međutim, postojeća arhivska građa (iako još uvijek nedovoljno obrađena) te objavljeni radovi nekih autora² omogućavaju izvještaj uvid u proces iseljavanja Crnogoraca, koji je — uz manje ili veće oscilacije — bio kontinuiran. Najmasovnije i jedino organizovano iseljavanje izvršeno je u obliku kolonizacije (poslije završetka obaju svjetskih ratova) u područja današnje Jugoslavije (pretežno u Vojvodinu i Kosovo). Međutim, sve do drugog svjetskog rata neprekidno su vršena i neorganizovana iseljavanja Crnogoraca.

Postojeći statistički podaci ukazuju da se od 1948. do 1971. godine iz Crne Gore u druge republike odselilo 91.753 stanovnika, a iz drugih republika u Crnu Goru se doselilo 37.627 stanovnika; to znači da je Crnu Goru napustilo više nego što se u nju doselilo — 54.126 stanovnika.

Osnovni uzrok iseljavanja crnogorskog stanovništva jeste ekonomska nerazvijenost Crne Gore, odnosno njena nemogućnost da apsorbuje »sopstveno« stanovništvo.

U ovom prilogu bavićemo se više analizom migracija stanovništva unutar Crne Gore, iako međurepublička kretanja stanovništva imaju znatnog odraza na izmjenju ukupne socijalno-ekonomske i ostalih struktura stanovništva u Crnoj Gori.

Migraciona kretanja stanovništva u Crnoj Gori uglavnom su dvojaka: iz područja u područje, ili iz sela u grad. Prvi oblik migracije je znatno ma-

¹ Dr Petar Marković: *Migracije i promene agrarne strukture*, Zagreb, Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1974. Pored dva navedena osnovna oblika migracija dr Marković navodi još tri: sezonska (povremena) zaposlenost izvan vlastitog gazdinstva, migracija unutar poljoprivrede, te migracija ka poljoprivredi (dolazak školovane omladine i kvalifikovanih kadrova u poljoprivredu, u selo).

² Vidi radove dra Đoke Pejovića: *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Titograd, 1962. i »Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878-1916)«, *Istorijski zapiši*, Titograd god. XV 1962, knj. XLX.

nje zastupljen. Karakteriše ga »bježanje« iz nerazvijenih brdsko-planinskih područja u krajeve u kojima su uslovi za društveno-ekonomski razvoj povoljniji i gdje je intenzitet toga razvoja brži. Drugi oblik migracije u Crnoj Gori je značajniji. Međutim, motivi koji pokreću stanovnike iz sela u gradove često ne mogu opredjeljujuće da utiču na intenzitet migracije, jer im se suprotstavljaju određeni limitirajući činioci objektivnog karaktera. Osnovni ograničavajući faktor za to jeste mogućnost zapošljavanja u nepoljoprivrednim djelatnostima. Ukoliko je ekonomski razvoj brži, veća je i »propusna« moć imigracionog područja, a sama migracija je jače izražena. No zapošljavanje u nepoljoprivrednim djelatnostima uvijek ne znači i napuštanje sela. To može biti način da ovakvo domaćinstvo postane mješovito ili nepoljoprivredno, ukoliko zaposleni član ostane da živi u selu.

Opredjeljenje za potpuno ili djelomično napuštanje gazdinstva diktiraju ukupni uslovi života. Ukoliko preko zaposlenosti može da se obezbijedi takav iznos ličnog dohotka i drugi uslovi za egzistenciju (stan i dr.) koji povećavaju standard, stanovnik sela preferiše grad, pa napušta selo. Ako mu takvi uslovi ne mogu biti ispunjeni, on ostaje u selu i konstituše domaćinstvo uglavnom mješovitog, a u određenim slučajevima i nepoljoprivrednog tipa.

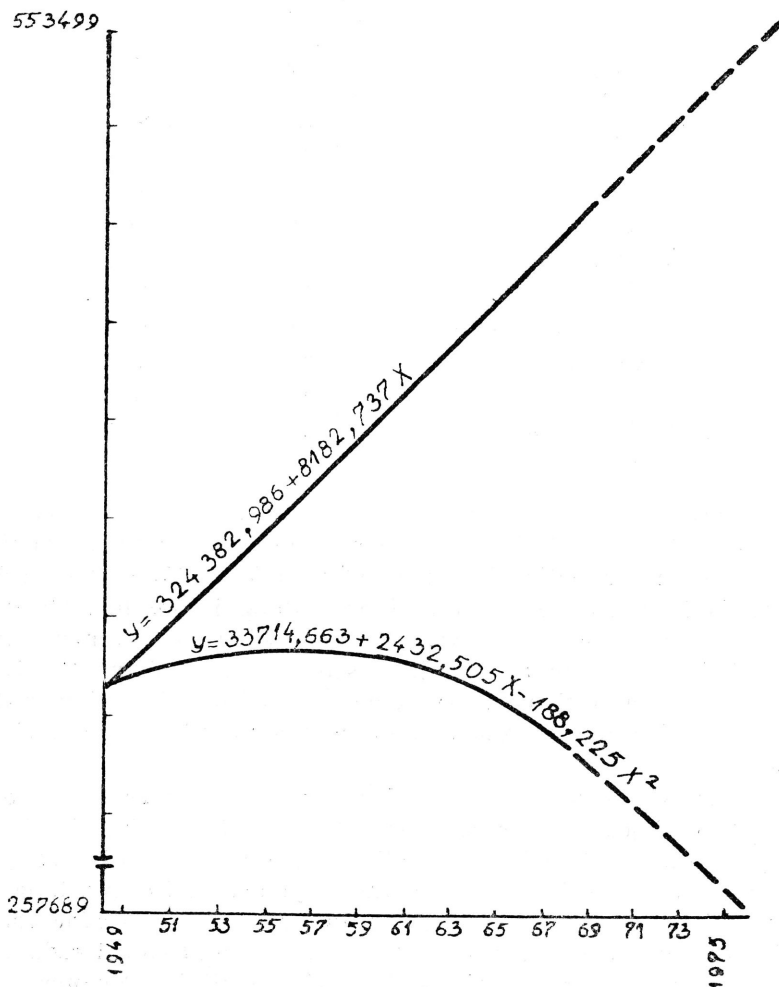
Posmatrajući migraciona kretanja stanovništva na području Crne Gore u intervalu od 1949. do 1969.³ godine uočava se različit intenzitet njenih ispoljenosti u određenim odsječcima analiziranoga perioda (grafikon 1). Istina, migracije seoskog stanovništva počele su odmah po završetku drugog svjetskog rata. Međutim, sve do 1953. godine ukupan broj stanovnika u selu bilježi stalan porast. To ujedno pokazuje da je odnos između prirodnog priraštaja stanovništva i onoga kontingenta koji odlazi iz sela bio u korist prvoga. Razloge za to treba tražiti u nešto usporenijem privrednom razvoju Jugoslavije, odnosno Crne Gore, u pedesetim godinama. Nakon 1953. godine dolazi do postepenog pada ukupnog broja stanovnika sela, što znači da je veći broj onih koji odlaze nego što je prirodni priraštaj. Zahvaljujući takvoj tendenciji kretanja u periodu 1957-1958. godine dolazi do izjednačavanja apsolutnog broja stanovnika u selu sa brojem toga stanovništva 1948. godine. Poslije 1958. godine ukupan broj stanovnika sela stalno pada, jer iz sela odlazi više stanovnika nego što se u njemu rađa. Na osnovu obračuna koji je zasnovan na stopi prirodnog priraštaja stanovništva, proizlazi da je u Crnoj Gori u periodu od 1949. do 1969. godine selo napustilo oko 185.000 stanovnika.

Uspoređivanjem ovih kretanja u Crnoj Gori sa kretanjima koja su se ispoljila u Jugoslaviji kao cjelini, dolazimo do zaključka da se ona u dobroj mjeri međusobno podudaraju.

Migracije na relaciji selo — grad dovode do deagrarizacije, koja se ispoljava kao poseban oblik promjena u socijalno-ekonomskoj strukturi stanovništva. Intenzitet njene ispoljenosti u određenom vremenskom periodu posmatraćemo preko odnosa između broja stanovnika koji živi u selu i u gradu, kao i uspostavljenog odnosa između poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva.

³ Period od 1949. do 1969. godine uzet je zbog raspoloživosti podataka samo za godine u ovom vremenskom intervalu.

Grafikon 1 — Kretanje broja seoskog stanovništva bez migracije i sa migracijom u Crnoj Gori

U posljednjim godinama posmatranog perioda napuštanje crnogorskog sela je bilo veoma intenzivno.

U periodu od 1960. do 1969. godine učešće seoskog stanovništva u ukupnom stanovništvu Crne Gore smanjilo se za 27%. To je u stvari najveće relativno smanjenje do koga je došlo u pojedinim područjima Jugoslavije, a od prosjeka za Jugoslaviju veće je za 8%. Na taj način su se u Crnoj Gori, u odnosu na ostala područja u Jugoslaviji, desile relativno najznačajnije promjene. No kod interpretacije datih podataka i posmatranih pojava treba imati u vidu da relativno ne znači uvijek i apsolutno smanjenje stanovništva u selu.

Tabela 1

*Učešće stanovništva sela u ukupnom stanovništvu po republikama i pokrajinama**

Područje	1960.	1969.
Crna Gora	86	59
Jugoslavija	79	60
Slovenija	61	43
Makedonija	81	55
Hrvatska	73	57
Srbija — ukupno	80	59
Srbija — uže područje	80	60
Vojvodina	77	51
Kosovo	84	70
Bosna i Hercegovina	87	74

Drugi značajan pokazatelj napuštanja sela predstavljaju izmjene u socijalnoj i ekonomskoj strukturi ukupnog stanovništva izražene u promjeni nepoljoprivrednog prema poljoprivrednom stanovništvu. Napuštanje sela istovremeno znači i smanjenje broja poljoprivrednog i ukupnog stanovništva sela. Međutim, smanjenje poljoprivrednog stanovništva istovremeno ne mora da predstavlja i proporcionalno smanjenje seoskog stanovništva. O zbivanjima u okviru seoskog stanovništva govorićemo u narednim djelovima rada, dok ćemo sada obratiti pažnju na značenje procentualnog učešća poljoprivrednog stanovništva.

Nivo ekonomske razvijenosti određenog područja može se samo orijentaciono predstaviti jednim pokazateljom. No to se često čini više iz praktičnih razloga. Jedan od takvih pokazatelja je procent poljoprivrednog stanovništva. On se uzima radi toga što je zastupljenost poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu refleks ukupne privredne, a i poljoprivredne razvijenosti. Ona istovremeno označava dostignuti stepen produktivnosti rada u poljoprivredi individualnog sektora. U kojoj mjeri postoji korelaciona zavisnost između dva navedena stanja nastojaćemo da prikazemo preko utvrđivanja zavisnosti dohotka po stanovniku u određenom području (tabela 2). Podaci pokazuju da postoji značajan stepen korelacije između broja poljoprivrednog stanovništva i nivoa ekonomske razvijenosti. Međutim, ti isti podaci i njihovo upoređivanje po područjima istovremeno upućuju na određenu obazrivost koju moramo imati na umu pri izvođenju definitivnih zaključaka. U tom smislu ukazaćemo na dva primjera koji, posmatrani sami za sebe, unekoliko devalviraju neke naše dosadašnje konstatacije. Naime, upoređićemo stanje

* Stanovništvo koje živi u selu obuhvata poljoprivredno i nepoljoprivredno stanovništvo na poljoprivrednim gazdinstvima. Stanovništvo na gazdinstvu je po obuhvatu šira kategorija od »poljoprivrednog stanovništva« iz popisa stanovništva, koje uključuje samo lica koja su svojim glavnim zanimanjem vezana za poljoprivredu i od njih izdržavana lica.

u Crnoj Gori sa stanjem u Srbiji i Sloveniji, jer je to dosta interesantno i karakteristično. Uspostavljeni odnos podataka za Crnu Goru i Srbiju govori da je poljoprivrednog stanovništva u Crnoj Gori manje za 9 indeksnih poena nego u Srbiji, dok je situacija u pogledu visine nacionalnog dohotka po stanovniku suprotna, jer je taj dohodak u Srbiji za 0,56% veći nego u Crnoj Gori. Sasvim se drugačiji odnosi dobijaju iz upoređenja Crne Gore i Slovenije: u Sloveniji je procent poljoprivrednog stanovništva manji, a iznos nacionalnog dohotka po stanovniku veći nego u Crnoj Gori, pa se to podudara sa već spomenutim zakonitostima.

Međutim, intezitet smanjenja broja poljoprivrednog stanovništva i porasta nacionalnog dohotka nije se jednakomjerno kretao u Crnoj Gori i Sloveniji, jer je procent poljoprivrednog stanovništva za svega 0,8 puta manji, a nacionalni dohodak po stanovniku čak 3 puta veći u Sloveniji nego u Crnoj Gori.

Tabela 2

Odnos poljoprivrednog stanovništva i narodnog dohotka po stanovniku po republikama i pokrajinama 1971. godine

Područje	a	b
Crna Gora	35,0	5.852
Jugoslavija	38,2	9.069
Slovenija	20,4	17.366
Hrvatska	32,3	11.300
Makedonija	39,9	5.927
Bosna i Hercegovina	40,0	6.002
Srbija — ukupno	44,0	8.380
Srbija — uže područje	44,1	9.146
Vojvodina	39,0	9.978
Kosovo	51,5	2.637

- a) Učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu
 b) Iznos narodnog dohotka po stanovniku

Komparativna analiza podataka navedenih područja u suštini potvrđuje dvije osnovne činjenice koje treba imati u vidu kada se proučava uticaj ekonomskog razvoja na deagrarizaciju. Prva je, da i pored toga što osnovni i suštinski činilac deagrarizacije predstavlja razvoj nepoljoprivrednih djelatnosti, stepen njegova uticaja treba posmatrati u zavisnosti o strukturi privrede (kapitalno-intenzivna ili radno-intenzivna) i mogućnostima za stvaranje dohotka na sopstvenom posjedu (poznate su razlike koje u tom pogledu postoje npr. između Crne Gore i Srbije). Druga je činjenica, da se relativno opadanje poljoprivrednog stanovništva ne ostvaruje istom stopom koja se ostvaruje u ekonomskom razvoju. Ova zavisnost je na početku ekonomskog razvoja veća, dok se u kasnijem periodu postepeno smanjuje.⁴

⁴ U svom radu *Diferencijacija individualnih poljoprivrednih gazdinstava, uzroci i uticaj na proizvodnju i dohodak* (Zemun, Poljoprivredni fakultet, 1972), dr Jeremija Simić dolazi do zaključka da je proces deagrarizacije najvećim dijelom završen na nivou privredne razvijenosti — označene sa oko 1.500 dolara nacionalnog dohotka po stanovniku. Na ovom nivou ekonomske razvijenosti procent poljoprivrednog stanovništva u ukupnom smanjen je na oko 10-15%.

NAPUŠTANJE SELA — PO REJONIMA⁵

U pojedinim rejonima Crne Gore u znatnom se stepenu ispoljava neujednačenost migracija seoskog stanovništva. Naime, postoji značajan uticaj prostorne udaljenosti centra ekonomskog razvoja od mjesta življenja (sela) na promjene socijalno-ekonomske strukture domaćinstava određenog područja. Po pravilu, što je veća udaljenost naselja koje ima mogućnosti uključivanja radnosposobnog stanovništva u nepoljoprivredne djelatnosti, to je obim ispoljenih migracija manji. U suštini, radi se o ekonomskoj razvijenosti određenog rejona i njenom uticaju na migracione tokove stanovništva.⁶

Osnovne karakteristike migracionih kretanja u *primorskom rejonu* dobrim se dijelom podudaraju sa kretanjima za Crnu Goru kao cjelini. U ovom rejonu migracije iz sela počinju odmah poslije rata, mada broj stanovnika u selu postiže svoj maksimum 1953. godine. Nakon toga dolazi do postepenog opadanja broja seoskih stanovnika, tako da je godine 1959. broj seoskih stanovnika ovdje niži nego 1949. godine. Primorski rejon predstavlja tipično migraciono područje, pogotovo u posljednjih deset godina kada se intenzivno razvijala turistička privreda (grafikon 2). U vezi s tim interesantno je istaći da podaci o broju stanovništva koje živi u selu u primorskom rejonu ne odražavaju »pravo stanje stvari«. Naime, primijenjene definicije popisa nijesu mogle do kraja precizno da razvrstaju u socijalne kategorije jedan broj stanovništva za koje se ne bi moglo određeno reći da li je »čisto« gradsko ili seosko, odnosno poljoprivredno ili nepoljoprivredno.

I unutar samog rejona mogu se, s obzirom na znatne razlike u nivou ekonomske razvijenosti i učešću poljoprivrednog stanovništva, diferencirati dva podrejona: prvi, kojega čine opštine Herceg-Novi, Kotor, Tivat i Budva, te drugi, kojega čine opštine Bar i Ulcinj.

Poljoprivredno stanovništvo ovog rejona u 1971. godini činilo je 24% ukupnog stanovništva, a u zavisnosti o opštini taj se procent kreće od 2% — Tivat (Herceg-Novi i Budva po 8% i Kotor 10%) — do Bara sa 37% i Ulcinja sa 47%. Interesantno je da 43% stanovnika ovoga rejona nijesu rođeni u mjestu sadašnjeg boravka. Oni su se doselili iz drugih područja. Najviše je iz iste opštine — 39%, dok ih je 37% iz drugih crnogorskih opština, a 24% iz ostalih republika. U pogledu porijekla oni koji se doseljavaju, najviše ih je došlo iz seoskih i mješovitih, a svega 34% iz gradskih naselja.

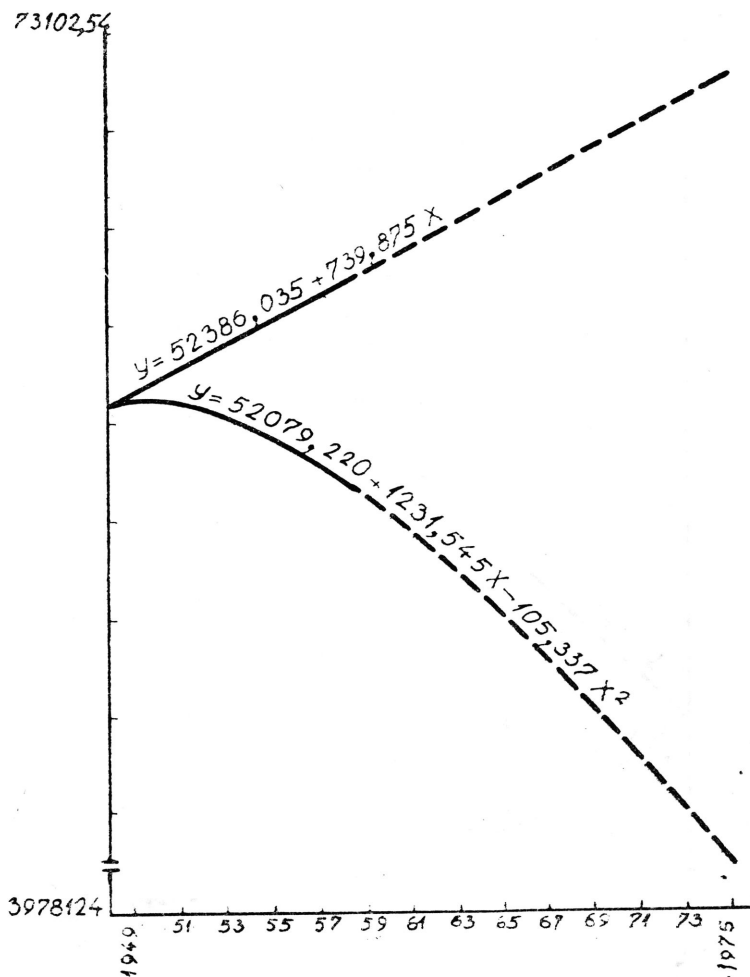
Ravnički rejon po svojim poljoprivrednim i drugim potencijalima predstavlja najrazvijenije područje Crne Gore. U programu poslijeratnog ekonomskog razvitka ovaj se rejon nalazi na tzv. osi razvoja, i u njemu je administrativni i privredni centar Republike. Odmah poslije rata u njemu je ispoljena tendencija stalnog smanjenja apsolutnog broja seoskog stanovništva (grafikon 3). Ovaj rejon sačinjavaju dvije opštine, od kojih je jedna ekonomski razvijena (Titograd), a druga nerazvijena (Danilovgrad). Dosta

⁵ Sa stanovišta prirodnih faktora, nivoa privredne razvijenosti i drugih faktora relevantnih za ovaj rad, područje Crne Gore dosta je heterogeno. Zbog toga smo ga podijelili u pet rejona i tako ga proučavali: primorski, ravnički, rejon krša, polimski i sjeverno-planinski.

⁶ Analizom napuštanja sela po rejonima nije obuhvaćen isti period kao kod analize po republikama, jer u popisu poljoprivrede koji je izvršen 1969. g. u Crnoj Gori nijesu zastupljene opštine kao teritorijalne jedinice, radi čega nijesmo mogli grupisati podatke za rejone. Prema tome, analiziramo period između 1949. i 1960. godine.

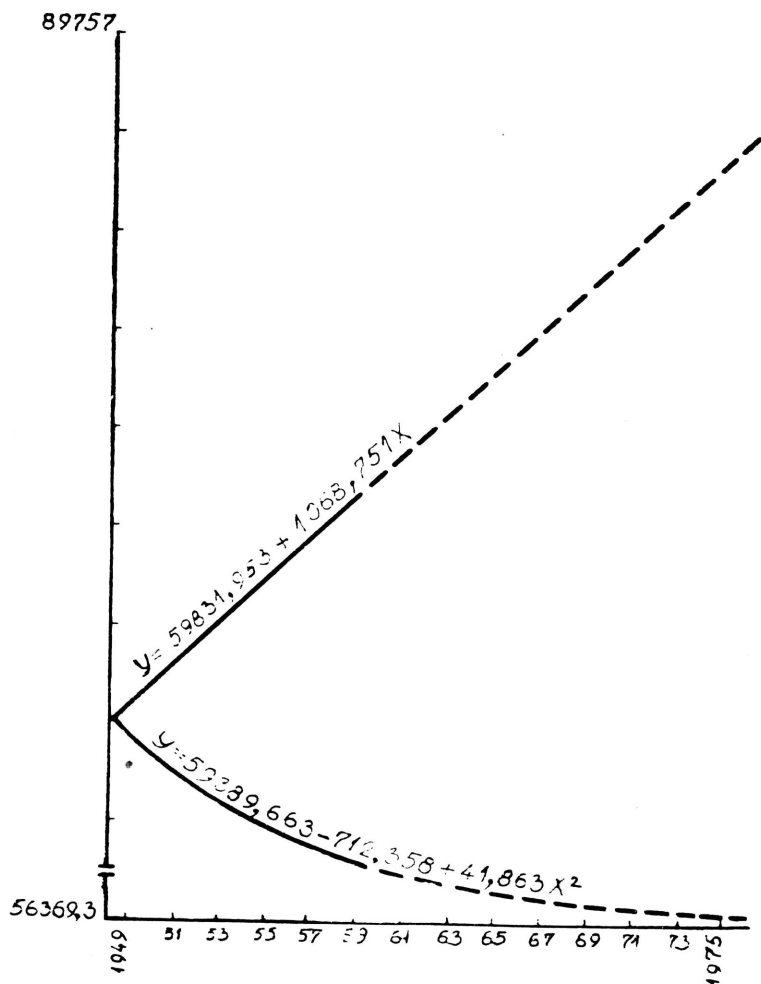
⁷ Za uključivanje neke opštine u Crnoj Gori u grupu razvijenih odnosno nerazvijenih oslonili smo se na studiju *Politika i mjere ubrzanijeg razvoja nedovoljno razvijenih opština u SR Crnoj Gori*, koju je izradio Institut za društveno-ekonomska istraživanja u Titogradu.

Grafikon 2 — Kretanje broja seoskog stanovništva bez migracije i sa migracijom u primorskom rejonu

brz ekonomski razvitak ovog rejona pozitivno se odrazio na deagrarizaciju stanovništva. Tako postotak poljoprivrednog stanovništva u titogradskoj opštini iznosi 20%, a u danilovgradskoj 31% (za rejon kao cjelinu — 22%). Međutim, u posljednjem se dijelu posmatranog perioda zapaža stagnacija u smanjenju broja stanovnika u selu. Titograd, zbog razloga o kojima smo već govorili, čini najjači imigracioni centar u Crnoj Gori. Zato u ravničkom rejonu živi najveći procent stanovnika — 46% — koji nijesu rođeni u mjestu sadašnjeg boravka. Posmatrajući ovaj podatak u odnosu na druge opštine, situacija je nešto drugačija. Po visini tog postotka ispred Titograda (47% kao opština) su Budva — 57%, Herceg-Novi — 54%, Bar — 51% i Kotor — 50%, što znači sve primorske opštine u Crnoj Gori, izuzev Ulcinja.

Grafikon 3 — Kretanje broja seoskog stanovništva bez migracije i sa migracijom u ravničkom rejonu

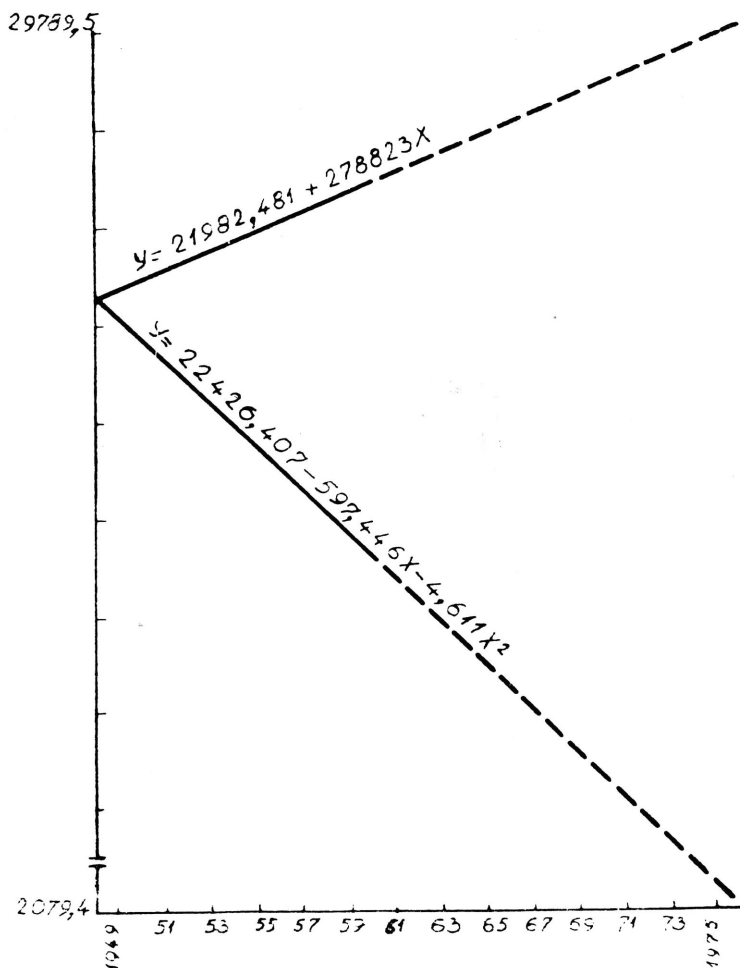
Od ukupno doseljenih u ovom rejonu 35% su iste opštine, 42% čine oni iz drugih opština Crne Gore i 23% iz drugih republika.

Interesantno je istaći da se među »doseljenicima« procent onih koji su došli iz seoskih i mješovitih naselja podudara sa primorskim rejonom (66%).

Rejon krša karakteriše ekstenzivna poljoprivredna proizvodnja. Uslovi života u selu ovdje su veoma nepovoljni. Radi toga je stanovništvo ovoga područja bilo prinuđeno da ga napušta. Ranije je uglavnom odlazilo u druga područja Jugoslavije, pretežno u Vojvodinu, a kasnije su povećane mogućnosti uključivanja u privredu ekonomski relativno razvijenih gradova Republike (Cetinje, Nikšić, Kotor i dr.). To je utjecalo na povoljan trend migracije seoskog stanovništva ovoga rejona.

Krivulja koja predstavlja odlazak iz sela u ovom je rejonu skoro prava linija. To govori o ravnomjernom i dosta intenzivnom napuštanju sela (grafikon 4). Otuda je kao posljedica proizašao i relativno nizak postotak poljoprivrednog stanovništva u ovom rejonu (25%), a k tome postoji i izrazita tendencija njegova smanjenja.

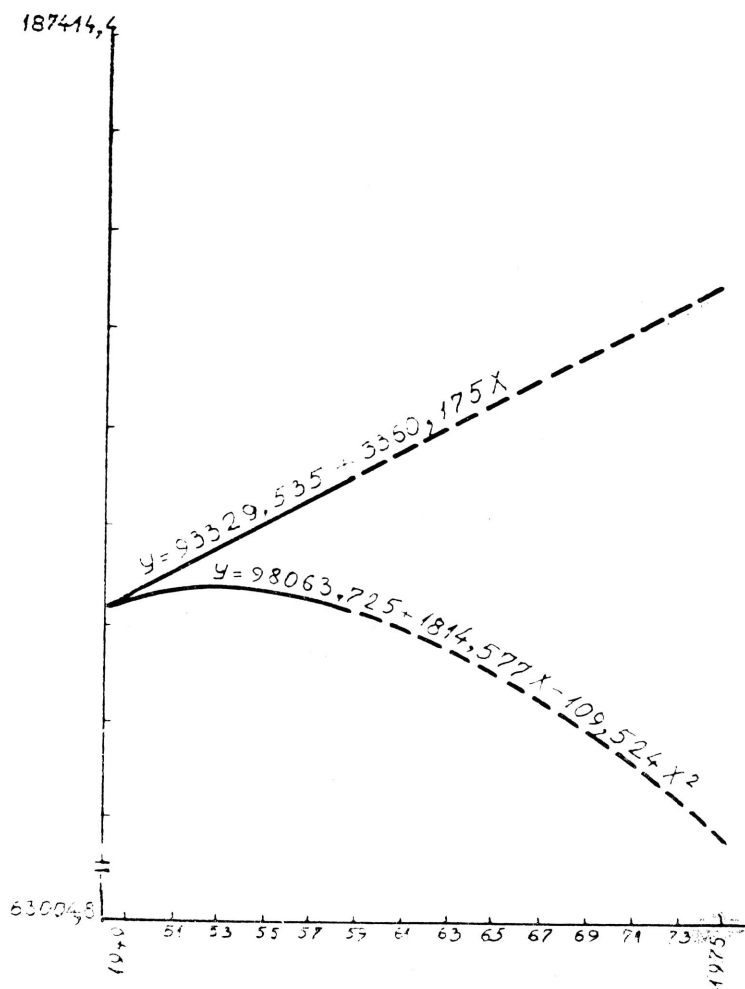
Grafikon 4 — Kretanje broja seoskog stanovništva bez migracije i sa migracijom u rejonu krša

Od svih stanovnika rejona, 42% nijesu rođeni u mjestu sadašnjeg življenja. Pretežan dio njih (62%) pomjerao se u okviru rejona, dok ih je 27% došlo iz drugih opština Crne Gore; svega 11% čine oni koji nijesu došli iz naselja seoskog i mješovitog tipa.

Polimski rejon ponešto odstupa od opštih promjena koje karakterišu migraciona kretanja u crnogorskom selu. U ovom rejonu seosko stanovništvo bilježi stalan apsolutni porast sve do 1953. godine. Međutim, od 1954. godine — kada počinje apsolutan pad ukupnog broja stanovništva — intenzitet opadanja je daleko manji nego što je u prosjeku za Crnu Goru.

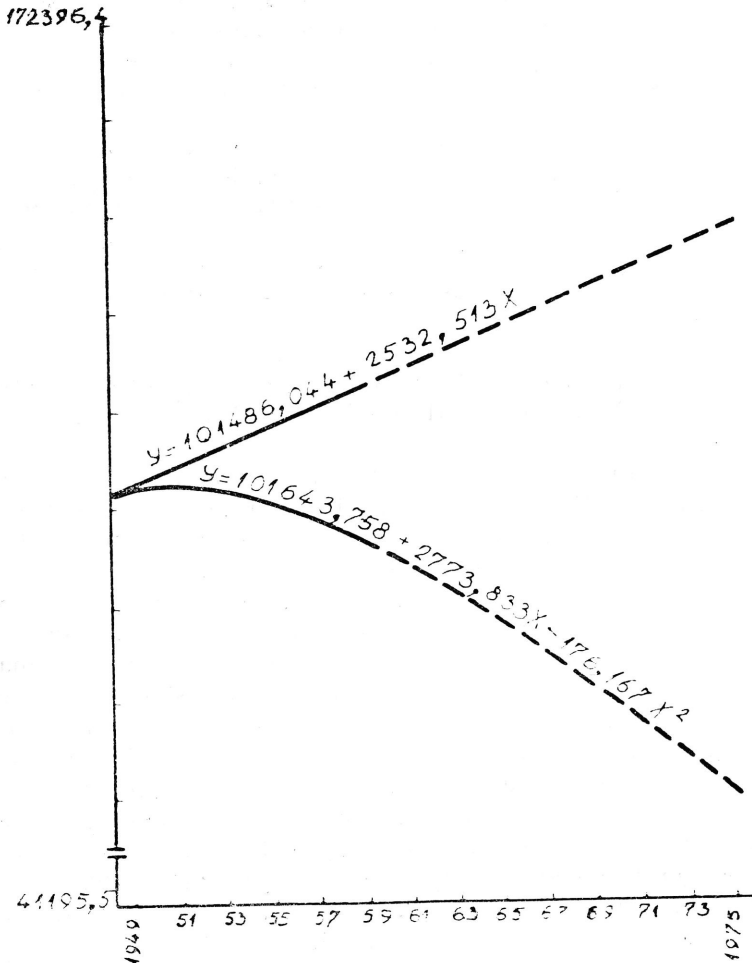
Grafikon 5 — Kretanje broja seoskog stanovništva bez migracije i sa migracijom u polimskom rejonu

Ovdje je broj seoskog stanovništva 1960. godine bio veći nego 1949. godine (grafikon 5). Ovo je prije svega rezultat dva osnovna činioca: nešto usporenijeg privrednog razvoja rejonu od razvoja Crne Gore kao cjeline, te veće stope prirodnog priraštaja stanovništva. Radi toga ovaj rejon ima najveći procent poljoprivrednog stanovništva od svih rejonu u Crnoj Gori — 50%. U

okviru rejonu, opštine Rožaj (40%) i Ivangrad (45%) su ispod prosjeka, a opštine Plav (60%) i Bijelo Polje (53%) iznad tog prosjeka. Najniži nivo migracionih kretanja poljoprivrednog stanovništva u Crnoj Gori, posmatrano po rejonima, upravo je u ovom rejonu. O tome govori broj stanovnika koji ne žive u mjestu rođenja, a za rejon iznosi svega 31%. Migracija se pretežno obavlja u okviru opštine (61%), dok je 26% migranata došlo iz ostalih opština Republike, a svega 13% iz drugih republika. Od svih njih 88% ih potiče iz naselja seoskog i mješovitog tipa.

Grafikon 6 — Kretanje broja seoskog stanovništva bez migracije i sa migracijom u sjeverno-planinskom rejonu

Sjeverno-planinski rejon karakteriše ekstenzivnost poljoprivredne proizvodnje. Neposredno poslije rata u nekoliko je gradova počeo nešto brži indu-

strijski razvoj (Nikšić, Pljevlja i dr.). Na taj su način ovdje bili stvoreni objektivni uslovi za prihvatanje dijela viška agrarnog stanovništva, radi čega je već od 1953. godine započeto njegovo postepeno smanjivanje. No unutar ovoga rejona, koji obuhvata najveću teritoriju od svih rejona, ima značajnih razlika u ispoljavanju posmatranih pojava.

Ipak, posmatrajući rejon u cjelini, ukupan privredni razvoj nije bio toliko snažan da bi nepoljoprivredne djelatnosti mogle apsorbirati sav prirodni priraštaj poljoprivrednog stanovništva sve do 1960. godine. Otuda je u ovoj godini na individualnim poljoprivrednim gazdinstvima živjelo više stanovnika nego 1949. godine (grafikon 6). Istina, proces apsolutnog, a samim tim i relativnog smanjenja njegova broja, stalno se nastavlja, i to još intenzivnije u posljednje vrijeme. Otuda je i razumljivo što poljoprivredno stanovništvo ovoga rejona čini 41% ukupnog broja njegova stanovništva i što se nalazi iznad prosjeka u Republici. Posmatrajući po opštinama razlike su znatne, a procentualno učešće ove kategorije stanovništva kreće se od 23% — u Nikšiću, do 71% — u Šavniku.

Postotak onih koji su se doselili iz drugih područja u mjesto sadašnjeg življenja iznosi 36%. Unutar rejona po opštinama je ovaj procent prilično ujednačen, jer se svi — izuzev Nikšića (46%) i Plužina (24%) — kreću između 30 i 40%. Najviše je onih migranata koji su se pomjerali unutar opštine — 55%, dok je iz drugih opština došlo 29%, a iz drugih republika 16%. Iz naselja seoskog i mješovitog tipa u sadašnje mjesto boravka došlo je čak 87%.

UTICAJ MIGRATORNIH KRETANJA NA IZMJENU STRUKTURE INDIVIDUALNIH GAZDINSTAVA

Usljed ovih promjena homogenost socijalno-ekonomske strukture individualnih gazdinstava u Crnoj Gori znatno je narušena. Cjelovit društveno-ekonomski razvoj određenog područja, koji podrazumijeva potpuno korišćenje svih njegovih raspoloživih proizvodnih potencijala, ne može biti postignut ukoliko u njega nije uključeno i selo, odnosno seosko domaćinstvo i gazdinstvo. U početku, na određenoj etapi ekonomskog razvoja koju karakterišu ograničene mogućnosti zapošljavanja u nepoljoprivrednim djelatnostima, seosko je stanovništvo bilo upućeno da materijalne i druge uslove za egzistenciju obezbjeđuje isključivo u okviru svoga gazdinstva. No s razvojem ostalih djelatnosti javlja se potreba za radnom snagom koja je nedovoljno uposlena na gazdinstvima i koja je spremna da ih napusti, i to u onom obimu i onim tempom koji zavisi o mogućnosti njenog zapošljavanja u nepoljoprivrednim djelatnostima. Taj, nazovimo ga spoljni, egzogeni faktor, javlja se sada kao odlučujući u razbijanju kohezivnih spona seoskog gazdinstva. Otuda su geneza seoskog klasičnog, naturalnog i autarkičnog gazdinstva i intenzitet njegove transformacije direktno uslovljeni jačinom uticaja spoljnog faktora koji je produkt stepena razvijenosti privrede i društvene infrastrukture.

Početak perioda kada započinje proces promjena tradicionalnih, autarkičnih seoskih domaćinstava, nije posebno zabilježen. No može se konstatovati da se on poklapa s početkom industrijalizacije. Složili smo se sa ocjenom

da se ova pojava u Crnoj Gori počinje snažno ispoljavati 50-tih godina ovoga vijeka. Tada u stvari započinje značajni proces transformacije seoskih gazdinstava manjim dijelom u specijalizovana i intenzivna, zatim u tzv. mješovita, nepoljoprivredna i staračka gazdinstva (kako je to u novijoj klasifikaciji gazdinstava (domaćinstava) i u stručnoj terminologiji prihvaćeno).

Pored uticaja na smanjenje broja seoskog stanovništva i učešća poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu Crne Gore, unapređenje nepoljoprivrednih djelatnosti uticalo je i na transformaciju velikog broja poljoprivrednih u druge oblike gazdinstava odnosno domaćinstava u selu. Istina, i pored tendencije pada broja poljoprivrednih gazdinstava, njihovo je učešće još uvijek najveće. Iza njih su sa dosta visokim učešćem mješovita, a osjetno je manje nepoljoprivrednih i domaćinstava bez radne snage. U posmatranom periodu najveće je smanjenje bilo kod poljoprivrednih gazdinstava. S obzirom na ispoljenu tendenciju smanjenja poljoprivrednih gazdinstava normalno je očekivati povećanje broja mješovitih, pa i nepoljoprivrednih gazdinstava. Ipak treba reći da će trebati još dosta vremena da crnogorska sela dostignu takvu socijalno-ekonomsku strukturu gazdinstava kakvu imaju naša razvijena područja i razvijene zemlje.

Tabela 3

Struktura individualnih gazdinstava prema socijalno-ekonomskoj strukturi privredno aktivnih lica u domaćinstvu u Crnoj Gori

Domaćinstvo	1960.		1969.*	
	broj	%	broj	%
U k u p n o	64.918	100	62.133	100
Poljoprivredna	39.958	62	37.624	60
Mješovita	18.351	28	18.428	30
Nepoljoprivredna	3.178	5	3.521	6
Bez radne snage	3.431	5	2.567	4

Unutar Crne Gore ispoljavaju se znatne razlike u postojećoj strukturi gazdinstava koje se nalaze na različitoj »udaljenosti« od prosječnog stanja u Crnoj Gori. Može se utvrditi da postotak poljoprivrednog stanovništva korepondira odgovarajućoj strukturi gazdinstava. Naime, što je manji procent poljoprivrednog stanovništva, manje je i učešće poljoprivrednih gazdinstava. To se najbolje može vidjeti na primjeru primorskog rejona. U ovom rejonu, u odnosu na ostale rejone, najveće je učešće mješovitih i nepoljoprivrednih, a najmanje domaćinstava bez privredno aktivnih lica. O postojanju međusobne zavisnosti istaknutih pokazatelja ukazuje i stanje u četvrtom rejonu, koji je zaostali od svih rejona u Crnoj Gori. Ovdje je naime, učešće poljoprivrednih gazdinstava za 18 indeksnih poena veće nego u prvom rejonu. Istovremeno, učešće mješovitih gazdinstava manje je za 19 indeksnih poena. Između polova na kojima se nalaze ova dva rejona smještena su sva tri ostala rejona, po redoslijedu koji odražava nivo njihove privredne razvijenosti. U

* U zvaničnim statističkim podacima o popisu poljoprivrednih gazdinstava 1969. data su dva broja poljoprivrednih gazdinstava u SR Crnoj Gori — 62.133 (*Statistički bilten 720*) i 63.744 (*Statistički bilten 624*), pa su radi toga moguća i druga odstupanja u podacima koji se koriste za obradu navedenog perioda; no svi se oni nalaze u okviru tolerantne greške. Mi smo prihvatili podatak od 62.133 gazdinstava, pa su prema njemu prilagođeni i ostali podaci.

tom smislu analiziraćemo sadašnji nivo ekonomske razvijenosti po rejonima izražen preko nivoa nacionalnog dohotka po stanovniku i procenta poljoprivrednog stanovništva (tabela 5). Prikazani podaci ukazuju na znatnu razliku koja postoji između rejona i to kako u pogledu ostvarenja visine dohotka po stanovniku tako i u pogledu procenta poljoprivrednog stanovništva. Ona je posebno izražena između primorskog i polimskog rejona, jer je u primorskom rejonu dohodak po stanovniku veći za preko dva puta, a skoro isto toliko je niži procent poljoprivrednog stanovništva. Nepodudarnost odnosa dvaju posmatranih pokazatelja u primorskom i ravničkom rejonu posljedica je u prvom redu postojećeg odnosa između uposlenih i izdržavanih lica, koji je u prvom rejonu povoljniji.

Tabela 4

Socijalno-ekonomska struktura gazdinstava po rejonima Crne Gore u 1960. godini

Rejoni	Ukupno		Poljoprivredna	Mješovita	Nepoljoprivredna	Bez aktivnih članova
	broj	%				
I rejon	11.084	100	48	40	8	4
II rejon	11.683	100	54	33	6	7
III rejon	3.373	100	65	24	4	7
IV rejon	18.078	100	69	21	4	6
V rejon	20.700	100	66	26	3	5
Prosjek	64.918	100	62	28	5	5

Tabela 5

Visina nacionalnog dohotka po stanovniku i procent poljoprivrednog stanovništva po rejonima Crne Gore 1971. godine

Rejoni	a	b
Primorski	9.657	24
Ravnički	8.859	22
Rejon krša	6.557	25
Polimski	3.825	50
Sjeverno-planinski	5.760	40

- a) Visina nacionalnog dohotka
b) Procent poljoprivrednog stanovništva

DOMAĆINSTVA SA STALNO ZAPOSLENIMA IZVAN GAZDINSTVA

Mješovita i nepoljoprivredna domaćinstva imaju privredno aktivnih članova zaposlenih u nepoljoprivrednim djelatnostima. Dakle, ta su domaćinstva nosioci tzv. dnevnih migracionih kretanja stanovništva sela.⁸

⁸ Raspoloživi podaci nas upućuju na analizu samo dva rejona: južnog i sjevernog, jer je tako postupljeno prilikom popisa poljoprivrede 1969. godine. Južni rejon sačinjavaju primorski, ravnički i rejon krša, a sjeverni: polimski i sjeverno-planinski.

Migraciona su kretanja dovela do toga da je godine 1969. u Crnoj Gori bilo 36% gazdinstava sa stalno zaposlenim članovima. U devet posmatranih godina (tabela 6) došlo je do porasta ovakvih gazdinstava za svega 3%. Ritam njihova porasta je dakle usporen.

Tabela 6

Učešće domaćinstava sa stalno zaposlenima izvan gazdinstva u ukupnom broju domaćinstava

Područje	1960.	1969.
Crna Gora	33	36
Južni rejon	41	43
Sjeverni rejon	28	32

Međutim, po rejonima postoje određene razlike koje se ispoljavaju u još uvijek znatnoj razlici u broju ovakvih gazdinstava (43% : 32%) i brzini njihova povećanja. Postojeće relacije u osnovi su rezultat razlike u nivou ekonomske razvijenosti dvaju rejonu. U konkretnoj situaciji pod nivoom razvijenosti treba podrazumijevati ne samo postojanje proizvodnih kapaciteta nego i njihovu udaljenost od mjesta življenja, te izgrađenost infrastrukture (u prvom redu pogodnih saobraćajnih veza), kao i prisustvo opštih uslova za opstanak u selu.

Uključenost privredno aktivnih lica iz sela u nepoljoprivredne djelatnosti je značajna, a njihov broj ima stalnu tendenciju apsolutnog porasta (tabela 7).

Tabela 7

Broj zaposlenih po područjima

Područje	1953.		1960.		1969.	
	a	b	a	b	a	b
Crna Gora	33.163	17.438	61.612	28.867	77.166	30.879
Južni rejon	—	8.530	32.087	14.049	42.786	14.527
Sjeverni rejon	—	8.908	29.525	12.818	34.380	16.352

a) Ukupno zaposleni u društvenom sektoru

b) Ukupno zaposleni u društvenom sektoru koji žive u selu

U 1953. godini učešće stalno zaposlenih izvan gazdinstva u ukupnom broju zaposlenih u društvenom sektoru Crne Gore bilo je iznad 50%, da bi se 1969. godine svelo na svega 40% (tabela 8). Posmatrano po rejonima u tom su se pogledu ispoljile dvije suprotne tendencije: u južnom rejonu ovo učešće opada, a u sjevernom raste. Drugi zaključak koji se može izvući iz upoređenja apsolutnog i relativnog kretanja zaposlenosti izvan gazdinstva jeste da privredni razvoj i porast ukupnog broja zaposlenih nije praćen odgovarajućim porastom zapošljavanja iz sela. Normalno je očekivati da će se takve tendencije u narednom periodu sve više ispoljavati, budući da će se i broj seoskog stanovništva stalno smanjivati, a time će se smanjivati i rezerve radne snage u selu.

Tabela 8

Učešće stalno zaposlenih izvan gazdinstva u broju ukupno zaposlenih u društvenom sektoru

Područje	1953.	1960.	1969.
Crna Gora	53	43	40
Južni rejon	—	43	34
Sjeverni rejon	—	43	48

Naime, viškovi radne snage u selu moraju biti uključeni u neku od oblasti privređivanja. Ukoliko je nemoguće njihovo uključivanje u nepoljoprivredne djelatnosti, onda se rješenja trebaju tražiti u stvaranju povoljnijih uslova za razvoj seoske privrede, a u prvom redu poljoprivrede.

Dohodak domaćinstva može biti formiran radom na gazdinstvu i izvan njega. Jedan od ova dva dohotka obično predstavlja osnovni dio dohotka domaćinstva, dok mu je drugi dopuna. Posmatrano sa tog stanovišta, značajno je analizirati uticaj veličine posjeda na zaposlenost izvan gazdinstva.

Tabela 9

*Učešće stalno zaposlenih izvan gazdinstva prema veličini gazdinstava**

Veličina gazdinstava	Crna Gora		Južni rejon		Sjeverni rejon	
	1960.	1969.	1960.	1969.	1960.	1969.
Ukupno	100	100	100	100	100	100
Do 2 ha	48	69	59	85	38	56
2—5 ha	28	21	26	12	30	28
5—10 ha	14	7	9	2	19	11
Preko 10 ha	10	3	6	1	13	5

* Podaci dati u tabeli za 1960. godinu utvrđeni su prema ukupno korišćenom zemljištu, a za 1969. godinu prema poljoprivrednom zemljištu.

Mali posjed je osnovni razlog zapošljavanja aktivne radne snage izvan gazdinstva. U vanjskom zapošljavanju dominantno mjesto ima kategorija gazdinstava do 2 ha, u kojemu je 1969. godine bilo 69% gazdinstava sa zaposlenim članovima. Ukoliko se ovoj kategoriji doda kategorija 3 — 5 ha, onda obadvije u ukupnom broju gazdinstava sa zaposlenima učestvuju sa 90%. U južnom rejonu učešće sitnog posjeda — veličine do 5 ha — još je izrazitije i iznosi 97%. U sjevernom je rejonu učešće navedenih kategorija gazdinstava nešto niže. Dva su osnovna razloga tome: pretežan broj sitnih gazdinstava, te veća mogućnost zapošljavanja u južnom nego u sjevernom rejonu. Tendencije ispoljene u analiziranom periodu upućuju na zaključak da će i dalje rasti kategorija sitnih gazdinstava koja ima zaposlene izvan gazdinstava, dok će krupnija gazdinstva moći više da »biraju« ili dohodak sa gazdinstva ili izvan gazdinstva, odnosno njegovu kombinaciju.

Summary

RURAL MIGRATION AND CHANGES IN MONTENEGRIAN HOUSEHOLDS

The largest migration or »colonialization« movements from rural Montenegro took place after the First and Second World War. Many were settled in other regions in Yugoslavia, but mainly in Vojvodina and Kosovo. Between 1948—1971, 54.000 more inhabitants left Montenegro than settled there from other regions.

Migration from the village to city within Montenegro began with the industrial movement after 1950. The peak was reached in 1953 and since then there has been a continuous decline. In 1948, approximately 75% of the total population were farmers; in 1971, only 35%. Thus, the largest decrease in the farming population in Yugoslavia occurred in Montenegro. During this period, approximately 180.000 inhabitants left rural Montenegro.

There was also a large number of farmers who left agriculture but remained in the village. Thus there is a significant difference between the rate of the rural in comparison to that of the farm population in the overall population. In 1969 there was 59% rural population and 35% farmers.

The significant transformation of the rural household is parallel with the changes of the social and economic structures in the village. Namely, new socio-economic household categories have appeared: part-time, non-farmers and the aged. The farm households are still the most numerous but there is a strong tendency for this to decrease. In the future it is expected to see more migratory structural changes in rural Montenegro.

Резюме

МИГРАЦИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО НАСЕЛЕНИЯ И ИЗМЕНЕНИЯ В СТРУКТУРЕ ЕДИНОЛИЧНЫХ ХОЗЯЙСТВ СР ЧЕРНОГОРИИ

Организованные массовые миграции населения СР Черногории приняли самые значительные масштабы во время колонизации по окончании первой или второй мировой войны. Этими миграциями преимущественно захвачено сельское население. Миграции населения направлялись в другие области Югославии, главным образом в Воеводину и Косово. В период 1948—1971 гг. Черногорию покинуло около 54.000 жителей — миграция оказалась в более значительных размерах чем приток населения из других областей страны.

Миграции деревня—город в Черногории достигли значительных размеров в начале индустриализации этой республики т. е. после 1950 г. В 1953 г. отмечены наиболее высокие темпы роста сельского населения, после чего наблюдаются неуклонная понижающаяся тенденция. Доля участия сельскохозяйственного населения в общей численности населения в 1948 г. составила 75% а в 1971 г. лишь только 35%. Таким образом в Черногории достигнута самая высокая стопа падения сельскохозяйственного населения в сравнении с другими республиками СФР Югославии. За этот период Черногорию покинуло 180.000 жителей.

Между тем, большое число лиц покинувшее сельское хозяйство и работающее вне этого сектора продолжает жить в деревне. Отнюд и резкие различия отмеченные в участии сельского и сельскохозяйственного населения в общей численности населения. В 1969 г. доля сельского населения составила 59% а доля сельскохозяйственного населения — 35%.

Наряду с изменениями социальной и экономической структуры в деревне происходят и значительные трансформации крестьянских домохозяйств.

Образуются новые социально-экономические категории домохозяйств: смешанные, несельскохозяйственные и старческие (без рабочей силы). Тем не менее, самые распространенные — сельскохозяйственные домохозяйства, но в то же время отмечается сильная тенденция падения их численности. В последующий период надо ожидать интенсификацию структурных изменений в деревне этой республики.